

УДК 81-1(=512.154)
DOI: 10.36979/1694-500X-2022-22-2-83-89

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЭМЫ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА “КУТТУУ БИЛИМ”

А.К. Эмильбекова

Аннотация. Учёные Кыргызстана, среди которых Т. Сыдыкбеков, К. Артыкбаев, С. Эралиев, Б. Жамгырчиев, А. Нарынбаев, Н. Токтомаматов, Н. Жаманкулов, внесли значительный вклад в изучение поэмы Жусупа Баласагына “Куттуу билим”. Кроме того, её исследованию посвятили свои работы многие зарубежные учёные, среди которых были французский учёный А.П. Жобер, турецкие учёные Р.Р. Арат, А. Дилачар и другие. Важный этап в истории изучения поэмы “Куттуу билим” связан с именем академика В.В. Радлова, который многое предпринял для её издания, а также посвятил ей научные исследования. Творчество Жусупа Баласагына, эпоха создания его произведений вызывали большой интерес выдающихся русских востоковедов В.В. Бартольда, С.Е. Малова и известных советских историков и литературоведов А.Н. Кононова, С.Н. Иванова, М.С. Фомикова и других, которые посвятили этому успешные научные исследования.

Ключевые слова: поэма; произведение; учёные; важный этап; изучение поэмы; исследователи; известные востоковеды; значительный вклад; зарубежные учёные.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ПОЭМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

А.К. Эмильбекова

Аннотация. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасын изилдөөгө Кыргызстандын окумуштуулары зор салым кошкон: Т. Сыдыкбеков, К. Артыкбаев, С. Эралиев, Б. Жамгырчиев, А. Нарынбаев, Н. Токтомаматов, Н. Жаманкулов ж. б. Көптөгөн чет элдик окумуштуулар, алардын арасында француз окумуштуусу А.П. Жобер, түрк окумуштуулары Р.Р. Арат, А. Дилачар жана башка окумуштуулар да өз салымдарын кошкон. “Куттуу билим” поэмасын изилдөө тарыхындагы маанилүү этап академик В.В. Радловго тиешелүү. “Куттуу билим” дастанын басып чыгарууга көп күч жумшаган жана ага илимий изилдөөлөрдү да арнаган. Жусуп Баласагындын чыгармачылыгын изилдөө, анын чыгармачылыгынын жаралуу доору орустун көрүнүктүү чыгыш таануучулары В.В. Бартольд, С.Э. Малов жана белгилүү советтик тарыхчылар, адабият таануучулар А.Н. Кононов, С.Н. Иванов, М.С. Фомиковго да тиешелүү болгон.

Түйүндүү сөздөр: дастан; чыгарма; окумуштуулар; изилдөө тарыхы; чет элдик окумуштуулар; басып чыгаруу; маанилүү; көрүнүктүү чыгыш таануучулар.

STUDY OF ZHUSUP BALASAGYN'S POEM “KUTTUU BILIM”

A.K. Emilbekova

Abstract. Scientists of Kyrgyzstan have made a significant contribution to the study of the poem of Zhusup Balasagyn "Kuttuu bilim": Sydykbekov, K. Artykbaev, S. Eraliev, B. Zhamgyrchiev, Narynbaev A., Toktomamatov N., Zhamankulov N. Many foreign scientists, among whom were the French scientist A.P. Jaubert, Turkish scientists R.R. Arat, A. Dilachar and others. An important stage in the history of the study of the poem "Kuttu Bilim" is associated with the name of Academician V.V. Radlov, who undertook a lot for its publication, and also devoted scientific research to it. The study of the work of Zhusup Balasagyn, the era of the creation of his work was successfully carried out by the outstanding Russian orientalists V.V. Bartold, S.E. Malov and famous Soviet historians and literary critics A.N. Kononov, S.N. Ivanov, M.S. Fomikov and others.

Keywords: poem; work; scientists; important stage; study of the poem; researchers; famous orientalists; significant contribution.

Орто кылымдарда эле кыргыздардын көп тармактуу рухий маданияты калыптанып, дүркүрөп өсүп, аны өнүктүрүүдө чоң салым кошкон ойчулдардын жашагандыгы, алардын бүгүнкү күндөгү илим үчүн өтө кызыктуу эмгектерди жараткандыгы тууралуу даректүү, баалуу маалыматтар сакталып калган. Мына ушундай данктуу, алп ойчул, даанышман илимпоз, атактуу акын, мамлекеттик ишмерлердин бири Жусуп Баласагындын өмүрүн, чыгармачылык жолун (“Куттуу билим” дастанын) изилдөөгө советтик окумуштуулар: С.Е. Малов, Д.М. Насилов, Н.А. Кононов, түрк окумуштуулары Р.Р. Арат, А. Дилачар, француз түркологу А.П. Жобер, венгер Г. Вамбери, ошондой эле окумуштуу-академик В.В. Радлов, В. Бартольд жана кыргыз окумуштуулары Б. Юнусалиев, Б. Жамгырчиев, Т. Сыдыкбеков, С. Эралиев, К. Артыкбаев жана башка окумуштуулар зор эмгек сиңирген.

Республикабыздагы бүгүнкү күндө жүрүп жаткан рухий жактагы жаңылануу процесси элдин социалдык активдүүлүгүн көтөрүүдө чоң мааниге ээ болууда. Алсак, мурун катылып, айыпталып келген кээ бир рухий мурастарды, айрым тарыхый окуяларды, көрүнүктүү инсандардын ишмердүүлүктөрүн кайра баалап, өзүнүн накта татыктуулугун аныктоо, калктын аң-сезимине терең таасирин тийгизип жатат. Андыктан бүгүнкү күндөгү педагогика илиминин өсүп-өнүгүү багыттарын аныктоодо, жаштарды келечекке карай багыттоодо, руханий баалуулуктардын негизинде балдарга таалим-тарбия берүүнүн мааниси зор. Улуу даанышман, кемеңгер-тарбиячы Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанын окуучуларга, студенттерге окутууда, аларды жашоого тарбиялоодо, ой жүгүртүүсүн, акыл-эсин өстүрүүдө бул эмгекти тарбия берүүнүн негизги каражаты катары пайдалануу педагогикалык изилдөөнүн негизги объектисин түздү. Дастандын рухий зор мааниси тууралуу кыргыз эл жазуучусу, академик Түгөлбай Сыдыкбеков мындай деп жазат: “Элдин рухий дүйнөсүнө ширешкендиктен, акындын бул куттуу чыгармасы кылымдарды карытты – бизге жана урпактарга кут берген мурас болуп калды” [1, 10-б.]. Түгөлбай атабыз айткандай, адамдын жан дүйнөсүн байытып, өзүнүн урпактарына

баа жеткис белегин тартуулаган улуу ойчул-даанышман, таасын тарбиячы Жусуп Баласагын бабабыздын “Куттуу билим” дастанын изилдеген окумуштуу изилдөөчүлөр жөнүндө кеп кылабыз.

Орто кылымдардагы чыгыш тарыхчы, географтарынын маалыматтарына караганда, кыргыздар IX–X кылымдарда Ак-Суу, Куча, Беш-Балык аймактарында, Гарим өрөөндөрүндө, Кашкар шаарынын түндүк-чыгыш жагындагы тоолордо көчүп жүрүшкөн. Бул жерлер карлуктар, андан кийин Караханий каганатынын курамына кирген. XI кылымдын аяк чендеринен баштап Батыш Караханий каганатынын башкаруучулары сельджук султандарына көз каранды болуп калышкан. Ал эми Чыгыш каганатынын ичинде өз ара бийлик талашуу күчөгөн учурда Маньчжурия тараптан кидандардын бир бөлүгү Емил өрөөнүнө көчүп келишет. Алар 1130–1140-жылдары Караханий каганатынын аймагын каратып алышкан. Ал эми Баласагын кидандардын борбору болуп калган. Бирок алардын ханы Чүй, Талас өрөөндөрүн гана түздөнтүз башкарган. Караханий каганатынын калган аймактарында бийлик алардын өкүлдөрүнүн колунда калтырылган. 1212–1213-жылдары хорезмшах Мухаммед Осмон башчылык кылган батыш караханийлердин өкүлдөрүн жок кылып, алар башкарган аймактарга өз бийлигин орноткон мезгилде монгол аскерлери Жети-Сууну, Борбордук Тянь-Шанды жана Кашкарды ээлеген. Ушундан улам Жусуп Баласагындын “хакандык” тилде сүйлөшөрүн эскертсе, Жусуп Баласагын өзүнүн дастанын буура хакандык (түрк) тилде жазгандыгын маалымдаган. Орто кылымдарда өнүгүп калыптанган лобнор тилин изилдеген (Лобнор Чыгыш Түркстандагы көлдүн аты) окумуштуу С. Малов: “Лобнор тили бул байыркы кыргыздар сүйлөгөн тилдин түздөн-түз уландысы болуп эсептелет, анткени ал кыргыздар сүйлөгөн тил”, – деп XI кылымдагы “Куттуу билими” жазылган тилди айткан. Албетте, дастандын тили менен акыркы миң жылдын аралыгындагы кыргыз тилинин ортосундагы олуттуу айырмачылыктар (лексикологиясында) өзгөрүүлөр бар. Бирок көптөгөн изилдөөлөр боюнча дастандын тили азыркы күндөгү түрк тилинде сүйлөгөн элдердин арасынан кыргыз тилине өтө жакын экендиги баамдалган. Чыгышчылардын

арасында Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастаны кеңири тараганы маалым [2].

Биринчилерден болуп бул маданий эстетикти илимий изилдөөдө “дың бузган” француз, жакынкы чыгыш тилдери боюнча профессор А.П. Жобердин илимий иши 1825-жылы жарык көрүп, “Кут билим” дастанына жазган баш сөзү орус тилинде 1849-жылы И.Н. Берездин “Хрестоматиясында” жарык көргөн. “Кут билимди” ар тараптан изилдөөгө 20 жылдык өмүрүн сарптаган көрүнүктүү түрколог В.В. Радлов 1891-жылы Вамберинин көз карашына толук макул болуп, “Куттуу билим” байыркы уйгур тилинде жазылган деп аныктап, кийинчерээк Каирден араб алфавитиндеги кол жазмасы табылгандан кийин, ал бул көз карашынан баш тарткан. Анткени ал араб тамгасы менен жазылган Каирдеги кол жазманы окуйт. 1910-жылы дастандын экинчи бөлүгүнүн аягына жазган “акыркы сөзүндө” өзүнүн мурдагы көз карашынын туура эместигин моюнга алгандыгы тууралуу пикирди окумуштуу профессор К. Артыкбаевдин эмгегинен жолуктурабыз. Анда мындай делет: “Куттуу билимге” 1897-жылы жана 1900-жылы айтылган менин пикирлеримдин өзгөрүшүнө таң калуунун кереги жок. 1891-жылы мен Вамберинин көз карашы менен толук макул болуп, “Куттуу билим” байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем, бирок “Куттуу билимде” “уйгур” деген сөз бир да жолу кездешпейт. Менин “Куттуу билим” уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме да бир нерсе... уйгурлардын маданияты өнүккөн эл экенин айтып жана бул болсо автордун өз эне тилиндеги биринчи китеп экендигин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат”, деген В.В. Радлов (В.В. Радлов. “Кутадгу билимге” акыркы сөз. Кыргызстан маданияты. 1969-жыл, 22-январь, № 4).

Өз пикирин тактап, В.В. Радлов: “Эмгек Баласагын шаарында колдонулуучу түрк наречисинде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган” [3], – деген жыйынтык чыгарган. В.В. Радловдун жолун жолдогон – белгилүү илимпоздор: С.Б. Малов, Н.А. Баскаков, А.М. Шербек, Э. Тентишев, В.Е. Бертельстер да дастанды изилдөө иштерине катышышкан.

1943-жылы СССР ИАнын кыргыз филиалынын эмгектеринде А.А. Валитова “Кут билим” поэмасынын коомдук-социалдык негизин иликтеп, 1951-жылы Жусуп Баласагындын чыгармачылыгына арналган диссертация коргойт. Ошондо тарыхый жактан Ө. Караевдин “История Караханидского каганата” (1983) аттуу эмгегинде да “Кут алчу билим” жөнүндө айтылат. Изилдөөчүлөр далилдегендей, бул дастанды Герат шаарынан (1943) теги боюнча уйгур Хасан Сайил уйгур тилинде көчүрүп жазган. Ушул кол жазма менен тыгыз таанышкан айрым окумуштуулардын дастанды уйгур тилинде жазылган деп эсептешкени чындыкка туура келген эмес, анткени “Кут алчу билим” жазылган учурдан төрт жүз жылдан ашуун убакыт өткөндөн кийинки көчүрмөсү болуп саналат. Бул көчүрмө биздин күнгө чейин жетип, айрым чыгыш өлкөлөрүндө жарык көргөн. Натыйжада дастан азыркы уйгур тилинде Пекин, Үрүмчү, айрым үзүндүлөр Кашкар шаарында басылып, өзүнчө китеп болуп чыккан. А.Н. Кононов жана С.Н. Иванов дастандын идеялык өзөгүн мүнөздөй келип, суфизмдин белги-жышаандары кошул-ташыл болгон “ислам” элементин белгилешет. А.Н. Кононов аны “философиялык чыгарма” деп айтат, мусулман идеологиясына негизделген жана бул идеологияны пропагандалаган түрк тилиндеги бирден-бир чыгарма экендигин көрсөтөт [4].

“Кут билимди” Түркия илимпоздору: А. Дилачар, Р.Р. Арат да изилдешкен. Р.Р. Арат 1947-жылы дастандын бүгүнкү күнгө чейин маалым болгон үч кол жазмасынын негизинде анын толук текстин, 1971-жылы Н. Гребневдин эркин котормосунда дастандан айрым үзүндүлөрдү, Түркиянын лингвистикалык коому 1942–1943-жылдары “Кут билимдин” үч нускасынын факсимилесин (көчүрмөсүн) жарыялаган. Монголдор Россияны басып алган мезгилдерде (XIII–XV кк.) Алтын ордодо Батыйхандын китеп текчесинде “Кутадгу билим” болгондугу археологдор тарабынын аныкталган.

“Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билим” (“Куттуу билим”) дастаны кыргыз адабияты таануу илиминде 60-жылдардан баштап эле изилдене баштаган. Адегенде дастандын

тилдик өзгөчөлүктөрүнө көбүрөөк көңүл бурулуп, кийинчерээк түрк элдеринин ичинен кайсы элге көбүрөөк таандык деген маселенин тегерегинде ой-пикирлерди, көз караштарды айтуу күч алган. Буга алгачкы мисалдар иретинде 1965-жылы окумуштуу-тилчилер Ү. Асаналиев менен К. Ашыралиевдин “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгегинин жарык көрүшү, 1967-жылы илимпоз, профессор К. Артыкбаевдин “Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак” аттуу макаласынын жарык көргөндүгүн атасак болот [5]. Ал эми кыргыз адабият таануу илиминде бул эстелик кайсы түрк элине көбүрөөк тиешелүү деген концепция, 80-жылдардын экинчи жарымынан, тагыраак айтканда, кайра куруу саясаты күч алган кезден тарта кайрадан козголо баштаган. Ошондой эле ал жылдары бул эстеликтин түрк элдеринин тилдериндеги (өзбек, уйгур, казак, түрк, кыргыз, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги) жана орус тилиндеги котормолору да жарыкка чыккан. Аларды атап өтсөк:

1. Юсуф Хас Хаджиб “Кутадгу билиг” (Каюм Каримовдун өзбек тилиндеги котормосу). Ташкент: Фан, 1971, 963-б.
2. Юсуф Баласагунский “Благодатное знание” (С.Н. Ивановдун орус тилиндеги котормосу). М.: Наука, 1983, 556-б.
3. Юсуп Хас Хажип “Кутадгу билиг” (Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийаи, Мамтемин Юсуптердин уйгур тилиндеги котормосу). Пекин: Бейжин, 1984, 1367-б.
4. Жүсіп Баласагун “Кутты билик” (А. Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). Алматы: Жазушы, 1986, 613-б.
5. Юсуф Хас Хажип “Кутадгу билиг” (Р.Р. Арагтын түрк тилиндеги котормосу). Анкара: 1988, 447-б.
6. Жусуп Баласагын “Кут алчу билим” (Т. Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосу). Фрунзе: Кыргызстан, 1988, 527-б.
7. Жусуп Хас Хажип “Кут даарытар билим” (Турганбай Кылычбек, Норуз Үсөнанынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган). Үрүмчү: Шинжаң, 1992, 779-б.
8. Жусуп Баласагын “Куттуу билим” (Т. Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун экинчи басылышы). М.: НИК, 1993, 493-б.

Мына ушундай котормолордун пайда болушу улуу дастандын кайсы түрк элдеринин тилине жакын деген табигый суроолордун пайда болушуна түрткү болду. Бул суроолорго жооп табуу үчүн, адегенде бул эстеликтин тегерегиндеги буга чейинки изилдөөлөрдү, талаш-тартыш маселелерди ачып берүү зарылдыгы келип чыгат. Маселен, “орто кылымдагы түрк тилинде жазылган Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанын орток мурас катары кароо керекпи же кайсы түрк элине көбүрөөк таандык?” – деген сыяктуу суроолордун, маселелердин тегерегиндеги 60–90-жылдардагы окумуштуулардын айткан пикирлерине көңүл бөлсөк. Атап айтканда, “Өзбек ССРинин тарыхынын” биринчи томундагы китебинде “XI–XII кылымдардагы Караханиддер кезиндеги Мавераннахр” деген бөлүмүнүн VI главасында: “Кутадгу билиг” Караханиддер мамлекетинин тушундагы түрк урууларынын адабий эстелиги”, – деп каралса, дагы бир жеринде: “Кутадгу билиг” XI кылымдагы түрк элинин эң баалуу эстелиги, Хажип Юсуф Баласагуни өзүнүн чыгыш теги жагынан Караханиддик түрк” деген аныктоолорду кезиктирүүгө болот.

Ал эми казак окумуштуулары филология илимдеринин кандидаты А. Ибатов менен профессор Б. Кенжебаевдер бул тууралуу ой пикирлерин мындайча билдиришкен. Филология илимдеринин кандидаты А. Ибатов: “Биздин оюбузча, “Кутадгу билиг” мурасы азыркы түрк тууган тилдеринин кайсынысы болсо да жеке менчигине өткөрүүгө болбойт, өз дооруна, өз заманынын тарыхый жагдайына байланыштуу ошол кезде өмүр сүргөн бардык түрк туугандардын баарына бирдей, демек, ошол элдердин негизинде калыптанып, азыркы кезде жеке бир элге таандык даражасына жетип отурган бардык тууган түрк тилдеринин баарына бирдей орток мурас болуп саналышы орундуу”, – десе, профессор А. Кенжебаев: “Жогоруда аталган жазуу-сызууларды, жазма адабият нускаларын, адабий чыгармаларды, жазуучулар менен илимпоздорду, азербайжан менен түркмөн да, кыргыз менен кара калпак да, казак менен өзбек да, өз адабиятыбыз деп ээлик кылууга, адабият, тарыхына киргизүүгө акылары бар, ошондой кылууга милдеттүү!” – деп баса белгилеп айткан.

Бирок мындай ой-пикирлерге карабастан, кыргыз окумуштуу-изилдөөчүлөрү негиздүү изилдөөлөрдү жүргүзүп келишти. Маселен, кыргыз адабият таануу илиминде алгачкылардан болуп “Ж. Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастаны жөнүндө, ошондой эле жалпы орток адабий мурастар маселеси тууралуу олуттуу сөз козгогон илимпоз, профессор К. Артыкбаев болгон. Мындай ойдун далилдүү негизи болуп, автордун 1967-жылы 1-январда жарыяланган “Адабияттын алгачкы башатына көз чаптыр-сак” [6] аттуу макаласы күбө болот. Негизинен бул макаланын аты айтып тургандай, кыргыз адабиятынын тарыхына бул эстеликти киргизип үйрөнсөк, башкача айтканда, кыргыз адабиятын улуу эпосу “Манастан”, Т. Молдодон, Токтогулдан баштоо менен гана чектелбестен, андан мурунку VI–IX кылымдардагы Орхон-Энесайдагы ташка жазылган адабий эстеликтерибизден баштап, XI кылымдагы Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жана М. Кашгаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” аттуу жазма эстеликтерин да, кыргыз адабиятынын тарыхына киргизүү жана окутуу маселесин күн тартибине курч коюп, төмөндөгүдөй ойлорун да сунуш кылган:

- Бул адабий мурастар орток адабий мурастар, ошонун ичинде кыргыз элине көбүрөөк таандык. Анын тили азыркы кыргыздар үчүн да, казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү.

- Азыркы Токмок шаарынын түштүк жагында (Бурана мунарасы турган жайда) XI–XII кылымдарда да Баласагын шаары болуп, ал Караханид мамлекетинин экинчи борбору катары эсептелген. Ошол шаарда Жусуп Баласагын туулган, ал өзүбүздүн жердеш бабабыз. Мына ушундай мүнөздөгү ой жүгүртүүлөрүн адабиятчы К. Артыкбаев сунуш кылгандан кийин, албетте, буга жооп иретинде ар түрдүү көз караштагы окумуштуулардын макалалары жарыяланган.

Улуу ойчул Жусуп Баласагын өзүнүн көөнөрбөс даңктуу чыгармасын 1069–1070-жылдары Кашкарда жазган деп божомолдошот окумуштуулар. Ушул кезге чейин “Куттуу билимдин” түп нускасы табыла элек, көчүрмөлөрү гана бар. “Куттуу билим” дастаны Кашкарда бүткөрүлгөн деген ой басымдуулук кылып,

дастанды жазуу качан башталганы жөнүндө сөз болбойт. Тек гана Жусуп бабабыз улуу дастанды он сегиз айда жазып бүткөн деген бүтүмдөр айтылат. Кандай болсо да Жусуп Баласагын Сары-Өзөн Чүй аймагындагы, Чүй дарыясынын боюнда жайгашкан, азыркы Бурана мунарасы турган Баласагын шаарында 1015–1016-жылдары төрөлгөнү анык. Эгерде мындай улуу дастан автордун ой чабытында, кыялында мурдатан эле бышып жетилбесе, даяр болбосо, он сегиз айда эле жазып коюшу – Жусуп Баласагын зор талантка ээ экенин айгинелейт. Бирок, биздин оюбузча, мындай улуу чыгарма Жусуп бабабыздын ой чабытында, кыялында, ой толгоосунда Баласагын шаарында эле башталып, кийин Кашкарда толук бүтүшү ыктымал. Эгер чыгарма мурда бышып жетилбесе, “Куттуу билимдей” улуу дастанды жаратуу мүмкүн эмес. Кашкарга чейин бабабыз өз чыгармачылыгын кагазга түшүрүп жүргөндүр. Канткен күндө да “Куттуу билим” дастанын Баласагын шаары жана Кара-Буура хандыгы менен тыгыз байланышта кароо керек. Мындай ойду академик В. Бартольд да тастыктап кетет: “Бизге жакшы маалым болгондой, мусулман-түрктөрдүн бизге толугу менен жеткен адабий мурасы “Куттуу билим” чыгармасын Чүй суусунун жанындагы Баласагында төрөлгөн Жусуп Хас Хажиб 1069–1070-жылдары жазып бүтүп, анан Кашкарда жашап, “Табгач Кара-Буура хандар ханы аталган хандарга арналган” (В. Бартольд. Избранные труды. Бишкек, 5-т., 472-б.) [2].

Орто кылымда Баласагын (Кут ордо) шаары гүлдөгөн маданияттын, илим-билимдин очогу болгон жана Караханий каганатынын борбор шаарларынын бири катары да эсептелген. Баласагын шаарында жашап жүргөндө Жусуп бабабыз Кара-Буура хандыгынын мамлекеттик иштерине аралашып, мамлекет башкаруунун тажрыйбасына такшалып, атактуу “Куттуу билимди” жаратышы ыктымал. Улуу дастанды байыркы кыргыз тилинен азыркы кыргыз тилине оодарган Төлөгөн Козубеков төмөнкүдөй ойду айтат: “Анын үстүнө бабабыз бул чыгармасындагы ойлорду, мамлекет башкаруунун жол-жобосун асмандан албаган го дейм, элүү эки жашка чыкканча бабабыз жөн эле базарлап жүрбөгөндүр, турмуштук да, адабият жаатында да жетиштүү

тажрыйбаны топтогондур, аны үчүн бабабызда, айрыкча, мамлекет башкарууда жетиштүү мүмкүнчүлүк болгон болуу керек. Катардагы карапайым адам мындай ишке бара албайт болчу, аракет да кылмак эмес” (Төлөгөн Таластан. Жусуп Баласагын, бейне сүртүмдөрү, 20-б.) [7].

Жусуп Баласагын бабабыз Баласагын шаарынан Кашкарга келген учурда, Кашкар менен Баласагын аймагын Арстан хандын небереси, Али-Хасандын уулу, улуу өкүмдар Тавгач Буура Карахан башкарып турган. Бул окуяны академик В. Бартольд дагы бекемдеп кеткен: “Арстан хан Кашкарга өтүп Харундан бийликти тартып алган. Кашкарды, Хонтанды жана аларга тийиштүү болгон Баласагын шаарына чейинки жерлерде 29 жыл бийлик кылды. Ал 1102–1103-жылдары каза болуп, андан кийинки бийликти анын уулу Акмат Ибн Арстан хан жүргүздү”.

Азыркы учурда илимде “Куттуу билим” дастанынын кыйла эле кийин көчүрүлгөн Вена, Каир жана Фергана нускалары белгилүү. Вена нускасы 1439-жылы Герат шаарында Асан Кара Сайыл Шамсин деген илимпоз тарабынан көчүрүлүп, 1474-жылы Стамбул шаарына алынып келинген. Кийин аны кандайдыр бир себептер менен австриялык чыгыш таануучу Шунас Хаммер Поргештал Вена шаарындагы борбордук китепканага алып келип тапшырат. Азыркы учурда көчүрмө Вена шаарындагы китепканада сакталып тургандыктан “Вена нускасы” деп аталып келүүдө. Герат шаарында “Куттуу билимдин” “Герат нускасы” да сакталып турат. “Куттуу билимдин” үчүнчү нускасы Мысырда (Каирде) “Хидив” китепканасында сакталууда (көчүрмө 5 400 бет). Каир нускасын 1896-жылы немец окумуштуусу Моретис алгачкы жолу таап чыгып, 1897-жылы дагы бир улуту немец окумуштуусу-түрколог В. Радловго жиберет. Көчүрүлгөн нускалардын ичинен Фергана нускасы кандайдыр бир деңгээлде толук нуска деп эсептөөгө болот. Ал 6 095 беттен турат.

Академик Т. Сыдыкбеков мындай деп жазат: “Куттуу билимди” орус тилине которгон акын Наум Гребнев биз менен болгон бир маегинде: “Куттуу билим” силерге көбүрөөк тиешелүү. Жеке эле анын мекени силердин жер болгондо эмес, анын мүнөзү да силерге жакын”, – деп айткан эле. Ал эми “Самаркан асма-

нындагы жылдыздар” деген көп томдуу романдын автору СССР мамлекеттик сыйлыгынын, Өзбек ССРинин Хамза атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, Орто кылымдагы Орто Азияны жердеген калктардын тарыхын жакшы билген тарыхчы окумуштуу, чоң жазуучу Сергей Петрович Бородин: “Силер, кыргыздар, эң эле камырабайсыңар. Жадаса өзүңөргө тиешелүү маданий энчини алуудан да жалтайлайсыңар! Деги байыркы адабий мурастарда силердин энчиңер чоң экенин билесиңерби? Кыргыз түрк элдеринин ичинен байыркыларынан, “Манас” сыяктуу улуу баянды силердин бабаңар жаратканы бекер эмес! Өз мурасыңардан кур жалак калбагыла” дегени али эсимде” (Т. Сыдыкбеков. “Кут белгиси билик”, “Куттуу билим”, Т. Козубековдун котормосу. Бишкек, 2015, 12-б.) [8]. Демек, биз Ж. Баласагын бабабыз жазып кеткен “Куттуу билим” дастанынын тилин орто кылымдагы кыргыз тилинин лексикалык катмары менен салыштырып изилдегенде гана “Куттуу билимдин” кайсы тилде жазылганын так аныктай алабыз. Ошол эле атактуу орус окумуштуулары: “Эй, кыргыздар! Ойгонгула, ата-мурасыңардын баркын билгиле! Башка элдерге тараттырып жибербегиле!” – деп жатышса да, бүгүнкү күнгө чейин моюн толгоп келебиз. Эгерде көөнөрбөс ата мурастарына ушундай мамиле боло берсе, тарых бизди кечирбейт.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастаны ыймандуулукта, акылмандыкта, руханий тазалыкта мамлекетти башкарууга, үй-бүлөлүк жана жарандык ынтымакка, элдин бөлүнбөс биримдигине, улуттук каада-салтты, наркты, үрп-адатты кадырлай билүүгө, улууга урмат, кичүүгө сый деген улуу касиетибизди сактоого, барктоого чакырган, тарбиялык мааниси теңдешсиз, баа жеткис накта мурас болуп саналат. Бүгүнкү күндө Жусуп Баласагын бабабыздын “Куттуу билим” дастанына кыргыз журтчулугунун кызыгуусу артып жатышы – кыргыз эли өзүн өзү таануусуна умтулган негизги белгиси. Эл өз тарыхын билбей туруп – ким экендигин аңдай албайт. Демек, биз “Куттуу билим” дастанын ар тараптан: лингвистикалык, философиялык, психологиялык, идеологиялык, этномаданий, тарыхый ж. б. жактан терең изилдеп, бала бак-

чадагы жаш бөбөктөн тартып, коомчулуктун калың катмарына жеткирүүгө тийишпиз.

Поступила: 04.01.22; рецензирована: 15.01.22;
принята: 17.01.22.

Адабияттар

1. *Козубеков Т.* “Куттуу билим” / Т. Козубеков. М., 1993.
2. *Токтоналиев К.* Улуу даанышман Жусуп Баласагын / К. Токтоналиев // Куттуу билим. Бишкек, 2016. 1-июль.
3. *Артыкбаев К.* Жусуп Баласагын жана М. Кашгаринин мурастары / К. Артыкбаев. Бишкек, 1999.
4. Даанышмандык – түбөлүк өчпөс ысым (библиографиялык көрсөткүч). Бишкек, 2016.
5. *Асаналиев Ү. К.* Ашыралиев “Куттуу билим” эстелигинин өзгөчөлүктөрү / Ү. Асаналиев. Фрунзе: Илим, 1965.
6. *Артыкбаев К.* Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак / К. Артыкбаев // Кыргыз маданияты. 1967-ж. 1-январь.
7. *Таластан Т.* Бейне сүртүмдөрү / Т. Таластан. Бишкек, 2003.
8. *Сыдыкбеков Т.* Кут белгиси билик / Т. Сыдыкбеков. Бишкек, 2015.